

ks. Henryk Borcz

Sytuacja katolickich Kościołów obrządków wschodnich po II wojnie światowej i stosunek do nich Jana Pawła II¹.

WPROWADZENIE

Pojałtański porządek, zaprowadzony w Europie wraz z zakończeniem II wojny światowej, niósł za sobą radykalne przemiany społeczno-polityczne, zmiany terytorialne, a nade wszystko brzemienną w skutki bezpośrednią zależność od Związku Sowieckiego większości krajów Europy Środkowej i Wschodniej.

Zarówno na terytorium zaanektowanym przez Związek Sowiecki, jak też w państwach przez niego uzależnionych, działał silny Kościół katolicki obrządku łacińskiego i bizantyjskiego a także Kościół prawosławny. Niemal bezpośrednio po zakończeniu wojny władze sowieckie, oraz w różnym stopniu rządy państw zależnych od Moskwy, zaczęły wprowadzać sprawdzony wcześniej przed 1939 r. sowiecki model polityki religijnej - co w praktyce oznaczało odgórną ateizację i niejednokrotnie dotkliwe represje wobec Kościołów, zwłaszcza pozostających w łączności ze Stolicą Apostolską.

Szczególnie dramatycznie na tym obszarze zapowiadała się przyszłość przed Kościołami katolickimi obrządku wschodniego, zrzeszającymi wówczas łącznie przeszło 6 mln wiernych. W przeciągu kilku lat nastąpiła w krajach bloku wschodniego oficjalna delegalizacja Kościołów unickich,

¹ Referat przygotowany został na doroczne spotkanie księży profesorów i wykładowców historii Kościoła, jakie odbyło się w Ołtarzewie 8 kwietnia 1994 r. Ponownie został wygłoszony w Przemyślu podczas sesji naukowej z okazji 400- lecia Unii Brzeskiej.

oraz mniej lub bardziej udana próba całkowitego ich zniszczenia. Pewnym wyjątkiem była Polska, Węgry, Bułgaria i Jugosławia, na których terytorium nie doszło do oficjalnej delegalizacji tych Kościołów, jedynie do niekiedy znacznego ograniczenia ich działalności.

W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że działania delegalizujące czy restrykcyjne w krajach bloku sowieckiego przeprowadzane były kompleksowo i w tym samym niemalże czasie, co wskazuje, że podejmowane były one na wyraźne polecenie płynące z centrali moskiewskiej i dyktowane sowiecką racją stanu.

I KOŚCIOŁY UNICKIE DO ROKU 1939

A . Kościół greckokatolicki

Największym spośród Kościołów unickich w krajach bloku sowieckiego był Kościół greckokatolicki. Przed II wojną światową liczył on (łącznie z Ameryką: diecezja Winnipeg w Kanadzie, oraz Pittsburgh i Filadelfia w Stanach Zjednoczonych) blisko 5,2 mln wiernych. Większość jego członków zamieszkiwała w tym czasie w krajach Europy Środkowej i Wschodniej: Polsce, Czechosłowacji, Jugosławii i Rumunii.

Najsilniejszym jego członem był wywodzący się korzeniami z Unii Brzeskiej 1596 r. Kościół greckokatolicki działający przed II wojną na terytorium **Polski**, głównie w Małopolsce Wschodniej. Kościół ten w 1939 r. zorganizowany był w metropolię lwowską, której podlegały diecezje przemyska i stanisławowska (w 1918 niewielka część tej ostatniej, leżąca na terenie Bukowiny, została przyłączona do Rumunii). Obok nich istniała w ramach metropolii od 1934 r. Administracja Apostolska Łemkowszczyzny, zależna bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej².

Druga co do liczebności społeczność grekokatolików Rusinów

²T. Śliwa, Kościół greckokatolicki w Polsce w latach 1918-1939, w: Kościół w II Rzeczypospolitej, Red. Z. Zieliński, S. Wilk, Lublin 1980, s. 149.

zamieszkiwała na obszarze **Zakarpacia**. Wywodziła się ona korzeniami z Unii Użhorodzkiej 1646 r. Zakarpacie należało przed I wojną światową do Węgier, a od 1918 r. do Czechosłowacji. W 1939 r. istniała tu diecezja unicka mukaczewska (z siedzibą w Użhorodzie), skupiająca w 281 parafiach przeszło 460 tys. wiernych, obsługiwanych przez przeszło 350 księży diecezjalnych.

Na obszarze wschodniej **Słowacji** działała natomiast od 1818 r. greckokatolicka diecezja ze stolicą w Preszowie. Liczyła ona w 1939 r. około 300 tys. wiernych (Słowaków i Rusinów) i blisko 270 księży³.

Katolicy obrządku greckokatolickiego (emigranci pochodzenia ruskiego) mieszkali też na terenie **Jugosławii**. Przed II wojną światową należeli do biskupstwa unickiego w Kryżowicach. Tworzyli stosunkowo niewielką, liczącą ok. 50 tys. członków społeczność, przynależną do ponad 50 parafii. Pracowało wśród nich ok. 60 księży.

Kilka tysięcy Rusinów grekokatolików z obszaru **Bukowiny** (19 parafii), włączonej w 1918 r. do Rumunii, należało w latach 1922-1930 do odrębnej administracji apostolskiej a po jej zniesieniu podlegało rumuńskim biskupom unickim.

B. Kościoły bizantyńsko-katolickie

Kościoły katolickie obrządku bizantyńskiego w krajach Europy wschodniej (Rumunia, Bułgaria, Polska, Węgry i Rosja), przed II wojną światową zrzeszały łącznie ponad 1,6 mln wiernych.

Najliczniejszym wśród nich był Kościół bizantyńsko-katolicki w **Rumunii**. Kościół ten działał głównie na terytorium należącego do tego państwa od 1918 r. Siedmiogrodu. Korzeniami swymi sięgał unii zawartej 7 października 1698 r. w Cluj, przez ok. 2700 księży, Rumunów z Siedmio-

³B. Cywiński, Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej, T. 2, Lublin 1990, s. 257.

grodu. W 1945 r. posiadał on jedną metropolię Fagaras - Alba Julia, do której należały ponadto cztery sufraganie: Cluj - Gherla, Lugoj, Maramures i Oradea Mare. Do Kościoła unickiego w Rumunii należało około 1,57 miliona wyznawców narodowości przeważnie rumuńskiej, wśród których pracowało przeszło 1800 księży w około 1800 parafiach.

Katolicy obrządku bizantyńsko-słowiańskiego w **Bułgarii** stanowili niewielką wspólnotę, liczącą przed II wojną światową około 35 tys. członków. Należeli oni do utworzonego w 1758 r. Wikariatu Apostolskiego z siedzibą w Sofii.

Na obszarze **Polski** na Wołyniu, istniała od r. 1923 grupa wiernych obrządku bizantyńskiego zrzeszona w **Cerkiew Neounicką** (neounia). W 1937 liczyła ona około 30 tys. członków, kilkudziesięciu duchownych, 43 parafie i 6 klasztorów. Od 1931 Cerkiew ta miała własnego biskupa, którym był redemptorysta obrządku bizantyńskiego o . Mikołaj Czarnecki, zarazem wizytator apostolski tego obrządku⁴.

Mniej liczna, bo mająca około 20 tys. wiernych, była w tym czasie grupa katolików tego obrządku na **Węgrzech**. Stolica Apostolska utworzyła dla nich w 1923 Egzarchat Apostolski z siedzibą w Miscołc.

Natomiast dla rozrzuconych na ogromnym obszarze **Rosji** małych wspólnot Rosjan katolików rytu bizantyńskiego Stolica Apostolska powołała dwa Egzarchaty Apostolskie: jeden w 1917 w **Moskwie**, zaś drugi w 1928 w **Harbinie** na terenie Mandżurii. Rosjanie katolicy rytu bizantyńskiego, wnet po dojściu do władzy w Rosji bolszewików, poddani zostali ciężkim prześladowaniom, w ramach prowadzonej przez państwo walki z religią. Ich los, już przed II wojną światową, był faktycznie nieznan.

C. Kościół Ormiańsko-katolicki

⁴ H.E. Wyczawski, Neounia, w: Historia Kościoła w Polsce, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. 2 cz. 2, Poznań 1979 s. 85-87.

Ormianie obrządku katolickiego, w krajach Europy Wschodniej, przed II wojną światową zamieszkiwali w niewielkiej liczbie w Polsce i w Rumunii, oraz na terenie Związku Sowieckiego w Armenii. Katolicki Kościół Ormiański w **Polsce**, wywodzący się korzeniami z unii 1630 r. zrzeszał w tym czasie niewielką, bo liczącą około 5 tys. grupę wiernych, skupionych w 8 parafiach. Wśród Ormian duszpasterzowało ponad 20 duchownych. Na czele Kościoła stał abp Józef T. Teodorowicz, zaś po jego śmierci w 1938 r. wikariusz kapitulny ks. Dionizy Kajetanowicz⁵.

Ormianie katolicy w **Rumunii** należeli do utworzonego w 1930 r. biskupstwa Gherla. Podobnie jak w Polsce tworzyli tu małą, zaledwie kilkutysięczną wspólnotę.

II. LOSY KOŚCIOŁÓW UNICKICH W POSZCZEGÓLNYCH PAŃSTWACH PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

A . Kościół greckokatolicki na Ukrainie Sowieckiej

Po zajęciu we wrześniu 1939 wschodnich terytoriów Polski (Małopolska Wschodnia) przez ZSRR, większa część obszaru greckokatolickiej metropolii lwowskiej znalazła się pod okupacją sowiecką. Wkrótce władze zastosowały ograniczone szykany wobec tego Kościoła i już wówczas planowały likwidację unii poprzez włączenie Kościoła greckokatolickiego do Cerkwi prawosławnej. W realizacji tych zamiarów przeszkodził wybuch wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 r.⁶

Do ostatecznej rozprawy władz z Kościołem greckokatolickim doszło już po oderwaniu w 1944 r. dawnej Małopolski Wschodniej od Polski i przyłączeniu jej do ZSRR. U podstaw tych działań legł przede wszystkim fakt iż Kościół ten, będący jednym z głównych filarów ukraińskiej

⁵Z. Obertyński, Kościół Ormiański, w: Historia Kościoła w Polsce, dz. cyt., s. 84-85.

⁶B. Cywiński, Ogniem próbowane, s. 183 n.

tożsamości narodowej i niezależności, stanowił istotną przeszkodę na drodze do pełnego podporządkowania wcielonej do Rosji dawnej Małopolski Wschodniej, oraz jej sowietyzacji.

Wstępem do akcji likwidacji Kościoła greckokatolickiego na Ukrainie było podjęcie w kwietniu 1945 r. szerokiej akcji propagandowej skierowanej przeciwko unii a następnie aresztowanie przez władze 11 kwietnia 1945 wszystkich jego biskupów przebywających na tym terenie (J. Slipyj, N. Budka, G. Chomyszyn, I. Latyszewski), zajęcie katedry we Lwowie, kurii biskupich we Lwowie i Stanisławowie, zamknięcie seminariów duchownych, oraz zastosowanie ostrych represji wobec licznych duchownych.

Z działaniami władz sowieckich czynnie współdziałał prawosławny patriarcha moskiewski Aleksiej, oraz zawiązana 28 maja 1945 r. przez trzech księży: Gabriela Kostelnyka z archidiecezji lwowskiej, Michała Melnyka z diecezji przemyskiej i Antoniego Pełweckiego ze stanisławowskiej „Grupa Inicjatywna” dla przejścia grekokatolików na prawosławie⁷. Grupa ta, uznana przez władze za jedyny legalny organ kościelny upoważniony do sprawowania rządów w Kościele greckokatolickim, stała się doskonałym narzędziem w ręku władz sowieckich do likwidacji tego Kościoła.

Do prawnej likwidacji Kościoła greckokatolickiego doszło na zainicjowanym 8 marca 1946 r. tzw. „synodzie” lwowskim, zwołanym pod presją policyjną, w którym uczestniczyło 4 biskupów prawosławnych (w tym nowo wyświęceni Melnyk i Pełwecki), 216 księży i 19 świeckich. Trwający trzy dni „synod” anulował unię z 1596 r., ogłosił oderwanie od Kościoła Rzymskiego i przyłączył Kościół greckokatolicki do Cerkwi pra-

⁷ H.E. Wyczawski, Likwidacja Cerkwi greko-katolickiej w sowieckiej Ukrainie w 1946 r., „Premisla Christiana”, t. 3, Przemyśl 1989/1990, s. 288 n.

wosławnej w Związku Sowieckim⁸.

Deklarację przejścia na prawosławie podpisało 1105 spośród około 2300 greckokatolickich księży diecezjalnych i zakonnych pracujących na terenach Małopolski Wschodniej przyłączonych do ZSRR. Ogromna większość tych duchownych, którzy nie przeszli na prawosławie, poddana została dotkliwym represjom. Pięciu biskupów, którzy przeżyli więzienie, sądono w 1946 r. pod zarzutem zdrady kraju i współdziałania z Niemcami. Skazano ich na wieloletni pobyt w obozach pracy⁹. Zdelegalizowany Kościół greckokatolicki na Ukrainie, pozbawiony możliwości jawnego działania i represjonowany, zmuszony został do działalności w konspiracji.

Ważnym czynnikiem, ułatwiającym mu przetrwanie, było zachowanie przez niego ciągłości hierarchii. Metropolita Josyf Slipyj, po 18 latach więzienia został na interwencję papieża Jana XXIII zwolniony i wydalony do Rzymu. Przed opuszczeniem ZSRR udzielił on w lutym 1963 sakry biskupiej ks. Wasylowi Weliczkowskiemu i zamianował go swoim zastępcą na archidiecezję lwowską (*locum tenens*)¹⁰. Kiedy w następnym roku władze sowieckie i jego zmusiły do opuszczenia kraju, przed wyjazdem konsekrował ks. Wołodymyra Sterniuka i przekazał mu zarząd archidiecezją.

W diecezji stanisławowskiej następcami zwolnionego z więzienia w 1956 bpa Iwana Łatyszewskiego byli najpierw Iwan Slezniuk, zaś od 1973 Sofron Dmyterko¹¹.

⁸Tamże s. 291. B. Cywiński w cytowanej wcześniej książce podaje jako datę odbycia „synodu” lwowskiego 28 lutego 1946.

⁹B. Cywiński, *Ogniem próbowane*, s. 195.

¹⁰Przywrócenie struktur kościelnych na Ukrainie, "L'Osservatore Romano". Wydanie Polskie (dalej: "L'Osservatore Romano"), 12(1991) nr 2-3 s. 29.

¹¹Tamże.

B. Kościół Ormiański

Po wcieleniu Lwowa do ZSRR władze sowieckie już 4 maja 1945 r. aresztowały we Lwowie zwierzchników Kościoła Ormiańsko-katolickiego: wikariusza kapitulnego ks. Dionizego Kajetanowicza (zmarł na zesłaniu) i kilku innych duchownych. Zdecydowana większość wiernych tego niewielkiego Kościoła, bo skupiającego przed II wojną światową kilkanaście tysięcy członków, czuło się Polakami. W r. 1945 pod naciskiem władz sowieckich opuścili kresy i osiedlili się w kilku regionach Polski, głównie na Śląsku i Pomorzu. W Gdańsku i Gliwicach, gdzie zamieszkują w większej liczbie, sprawowane jest duszpasterstwo w rycie ormiańsko-katolickim. Ormianie katolicy w Polsce nie mają odrębnego biskupa (zresztą po śmierci abpa Józefa Teodorowicza w 1938 r. nie został zamianowany jego następca). Ich ordynariuszem, z nominacji papieskiej, jest Prymas Polski.

C. Cerkiew Neounicka

Wołyń, który był terenem działalności Cerkwi Neounickiej, został wcielony po II wojnie światowej do ZSRR. Zwierzchnik Cerkwi Neounickiej wizytator apostolski bp Mikołaj Czarnecki, w 1946 r. został aresztowany przez władze sowieckie wraz z biskupami greckokatolickimi metropolii lwowskiej. Represje wywołane przez władze państwowe po tzw. „synodzie” lwowskim, doprowadziły do faktycznego zaniku Cerkwi Neounickiej na obszarze wcielonym do ZSRR. Przetrwała jedynie 1 parafia tego obrządku (Kostomłoty na terenie Polski) mająca oparcie w klasztorze Marianów w Kodniu.

D. Kościół greckokatolicki w Polsce

W granicach Polski po II wojnie światowej znalazła się zachodnia część greckokatolickiej diecezji przemyskiej wraz z jej stolicą Przemyślem i cała Administracja Apostolska Łemkowszczyzny. Z terytorium diecezji

wcielonego do Związku Sowieckiego tamtejsze władze utworzyły prawosławną diecezję samborską. W r. 1933 (przed wydzieleniem Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny) należało do diecezji przemyskiej greckokatolickiej blisko 1,2 mln wiernych w ponad 750 parafiach w których duszpasterzowało przeszło 800 księży¹².

Już w 1945 r., na podstawie umowy MSZ Ukrainy z rządem Polski z 9 września 1944 r. o tzw. „wymianie ludności”, rozpoczęła się akcja wysiedlania ludności narodowości ukraińskiej do ZSRR, równoległa do akcji wysiedlania ludności polskiej z wcielonych do Związku Sowieckiego województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Akcja ta objęła zdecydowaną większość ludności narodowości ukraińskiej, oraz duchownych. Pozostałą jeszcze ludność, głównie z małżeństw mieszanych, oraz Łemków z terenu Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny, przesiedlono w 1947 r. w ramach tzw. „Akcji Wisła” głównie na Warmię i Dolny Śląsk.

W trakcie przesiedleń ludności w r. 1945 wyjechał z Polski administrator Apostolski Łemkowszczyzny O . Aleksander Malinowski. Natomiast w czerwcu 1946 komunistyczne władze deportowały na Ukrainę dwu rezydujących w Przemyślu biskupów greckokatolickich: ordynariusza Jozafata Kocyłowskiego i jego sufragana Grzegorza Łakotę¹³. Tam zostali oni natychmiast aresztowani i osadzeni w więzieniu. W ten sposób, w związku z przesiedleniami ludności, doszło do faktycznej likwidacji Kościoła greckokatolickiego w Polsce, bez osobnej decyzji prawnej czy też prób egzekwowania decyzji „synodu” lwowskiego z 1946 r¹⁴.

¹² Wyczawski, Cerkiew greckokatolicka, w: Historia Kościoła w Polsce, dz. cyt., s. 77 n.

¹³ S.L. Głódź, Unici. Prawosławie albo katakumby, "Tygodnik Powszechny" 43(1989) nr 47 s. 4. Bp J. Kocyłowski został wydalony na Ukrainę 21 czerwca, zaś jego sufragan G. Łakota 26 czerwca 1946 r.

¹⁴ T.A. Olszański, Historia Ukrainy XX w., Warszawa b.r., s. 244 n.

Grupa duchownych grekokatolickich, którzy pozostali w Polsce¹⁵, podjęła działalność w obrządku łacińskim (równocześnie w licznych przypadkach księży ci niejawnie działali w swoim obrządku). Część wiernych Kościoła grekokatolickiego przeszła na prawosławie, zaś pozostali korzystali z posługi księży w parafiach rzymskokatolickich. Po październiku 1956 r. księży grekokatolicy zaczęli sprawować już w sposób jawny liturgię w swoim obrządku w kościołach rzymskokatolickich¹⁶. W tym samym czasie Stolica Apostolska ustanowiła Prymasa Polski Ordynariuszem dla wiernych Kościołów Wschodnich w Polsce. W ten sposób Kościół grekokatolicki w Polsce mógł działać przez kilka dziesiątków lat w sposób półlegalny, przy milczącym przyzwoleniu władz komunistycznych.

E. Kościół grekokatolicki na Zakarpaciu

Po II wojnie światowej obszar Zakarpacia, na którym funkcjonowała diecezja mukaczewska, został wcielony do ZSRR. Fakt ten przesądził o przyszłości Kościoła unickiego na tym terenie.

Działania władz sowieckich w kierunku likwidacji unii prowadzone były w kilku etapach. Już w 1945 r. moskiewski patriarcha Aleksiej zamianował dla tutejszych nielicznych prawosławnych biskupa. Równocześnie Kościół, kierowany przez bpa Teodora Romzę, poddano licznym ograniczeniom i szykanom. Po zamordowaniu w październiku 1947 r. nieugiętego biskupa Romży, oraz aresztowaniu jego następcy bpa Alexandra Chiry, władze w lutym (22) 1949 r. przekazały prawosławnym katedrę unicką. Oficjalna likwidacja unii nastąpiła 28 sierpnia 1949 r. Spośród 354 księży

¹⁵ W r. 1958 pracowało na terenie Polski 79 księży grekokatolików.

¹⁶ Wszelkie próby przejęcia cerkwi przez duchownych grekokatolickich wyłącznie na potrzeby własnych wiernych kończyły się przekazaniem ich przez władze państwowe prawosławnym (np. Kalników czy Komańcza w diecezji przemyskiej).

na prawosławie przeszło 35. Ponad 200 księży deportowano w głąb Rosji lub uwięziono. Przeszło 100 księży ukrywało się. Większość z nich prowadziła konspiracyjną działalność duszpasterską¹⁷. I tu, podobnie jak i na Ukrainie, udało się zachować ciągłość hierarchii. Następcą bpa Chiry został najpierw bp Konstanty Sabow a od 1982 r. bp Iwan Semedij.

F. Kościół greckokatolicki w Czechosłowacji

Likwidację działającego na terenie Czechosłowacji Kościoła greckokatolickiego przygotowywały władze komunistyczne już jesienią 1948 r. Ostatecznie decyzję o jego likwidacji podjęto 27 kwietnia 1950 r. Aresztowano wówczas dwóch biskupów unickich: Pavla Gojdicia i jego sufragana Wasyla Hopko i pod ich nieobecność władze zorganizowały zjazd (zwany „soborem”), w którym uczestniczyło kilkudziesięciu księży skłonnych do odstąpienia od unii i około 3 tys. świeckich. Zjazd ten ogłosił likwidację Kościoła greckokatolickiego w Słowacji i przyłączenie go do Cerkwi prawosławnej¹⁸.

Delegalizacja Kościoła greckokatolickiego przez władze państwowe została ogłoszona w maju 1950 r. Większość wiernych nie pogodziła się z decyzją władz, co pociągnęło za sobą prześladowania. Księża, którzy odmówili przejścia na prawosławie aresztowano. Znaczna część księży i ludu w tajemnicy zachowała wierność Stolicy Apostolskiej.

W okresie rządów Alexandra Dubczeka w 1968 r. doszło do odrodzenia Kościoła greckokatolickiego i porzucenia przez 2/3 wiernych (głównie Słowacy) prawosławia.

G. Kościół unicki w Rumunii

Już od kwietnia 1948 r. rumuńskie władze komunistyczne podjęły

¹⁷ B. Cywiński, *Ogniem próbowane*, s. 199-205.

¹⁸ Tamże s. 257 n.

działania represyjne, wspierane przez Cerkiew prawosławną, mające doprowadzić do likwidacji Kościoła unickiego w Rumunii. W dniach 3 i 4 sierpnia 1948 r. władze wydały dekret, na mocy którego między innymi zredukowały 3 spośród 5 dotychczasowych diecezji unickich (pozostawiły diecezję Cluj-Gherla i Fagaras-Alba Julia)¹⁹.

Przy końcu września 1948 r. wszyscy księża unicy otrzymali do podpisania akt „powrotu do Cerkwi prawosławnej”, zaś zwołane w Cluj 1 października 1948 r., pod presją władz, „zgromadzenie” 38 przedstawicieli duchowieństwa uroczyście wypowiedziało zawartą 250 lat wcześniej unię z Rzymem i powrót do prawosławia (zostali oni 3 października 1948 r., przez Synod prawosławny, „przyjęci do prawowitej wiary”)²⁰. Z 29 na 30 października 1948 r. rumuńska bezpieka aresztowała 6 biskupów unickich, przeszło 600 duchownych sprzeciwiających się przejściu na prawosławie, zaś kościoły przekazano prawosławnym.

1 grudnia 1948 r. władze ogłosiły oficjalnie delegalizację Kościoła unickiego na terenie Rumuńskiej Republiki Ludowej. Wszystkie kościoły i majątek unitów oddano Kościołowi prawosławnemu. Kiedy wkrótce okazało się, że znaczna część duchowieństwa i wiernych, pomimo stosowanych represji, pozostawała wierną Stolicy Apostolskiej schodząc do działalności podziemnej, władze wydały 20 sierpnia 1949 r. dekret zakazujący prywatnego kultu unickiego po domach, wyznaczający nagrody pieniężne za ujęcie ukrywających się księży, oraz ustanawiający kary więzienia i konfiskaty mienia za ich ukrywanie czy udzielanie jakiegokolwiek pomocy²¹.

¹⁹ B. Cywiński, *Ogniem próbowane*, s. 353 n. Podobnym szykanom w Rumunii poddany był Kościół rzymskokatolicki liczący wówczas około 1,2 miliona wiernych.

²⁰ Tamże, s. 355; D. Narewska, *I dziś umiera Kościół ...*, "Słowo. Dziennik Katolicki" 4(1996) nr 231 s. 10-11.

²¹ B. Cywiński, *Ogniem próbowane*, s. 357.

Przebywający jeszcze wówczas w Rumunii zastępca usuniętego w 1946 r. nuncjusza bp Gerald O'Hara wyświęcił potajemnie 4 biskupów dla obu obrządków (między innymi Alexandru Todea, (potem kardynała). Jednakże po kilkunastu miesiącach zostali oni aresztowani. W tym samym czasie jeden z więzionych biskupów unickich konsekrował na biskupów w więzieniu 2 przebywających z nim księży.

Pewne nadzieje na zmianę sytuacji Kościoła unickiego w Rumunii pojawiły się po śmierci Stalina w r. 1953. Na fali ówczesnej ogólnej liberalizacji w krajach bloku sowieckiego, została ogłoszona przy końcu 1955 r. amnestia, która uwolniła z więzień aresztowanych biskupów i księży, jednakże bez prawa podejmowania przez nich pracy duszpasterskiej. Wystosowany w 1956 r. do władz apel 3 biskupów unickich o legalizację Kościoła, poparty podpisami setek tysięcy wiernych pozostał bez odpowiedzi. Już w 1957 r. władze powróciły do polityki represji wobec Kościoła katolickiego obu obrządków. Ponownie aresztowano, względnie internowano 3 biskupów unickich, oraz wielu najbardziej aktywnych księży. Kościół ten ponownie zejść musiał do działalności podziemnej. Jeszcze w r. 1956 w prawosławnym klasztorze Ciorogarła zmarł ociemniały biskup z Lugoj - Ilon Balanz z powodu panujących tam warunków. W 1963 r. w więzieniu w Gherla umarł biskup Alexandru Rusu z Baia-Mare, skazany na 25 lat ciężkich robót. Biskup Iuliu Hossu z Cluj-Gherla, mianowany przez pap. Pawła VI w r. 1969 kardynałem „in pectore”, zmarł w bukaresztańskim więzieniu w 1970 r.²²

H. Bułgaria i Węgry

Po przejęciu w **Bułgarii** władzy przez komunistów, niewielki tutejszy Kościół Katolicki obu obrządków, został poważnie ograniczony

²²Tamże, s. 366 n; D. Narewska, I dziś umiera Kościół, s.10-11.

w działalności i pozbawiony wielu instytucji oświatowych i kulturalnych. Nie doszło tu jednak do delegalizacji Kościoła unickiego, dzięki czemu mógł on działać oficjalnie.

Kościół unicki na **Węgrzech** (Egzarchat Apostolski Miscolc), liczący 20-30 tys. wiernych, po przejęciu władzy przez komunistów, również uniknął delegalizacji. Napotkał on jednak na podobne ograniczenia jak i Kościół rzymskokatolicki.

I . Jugosławia

Kościół katolicki obu obrządków w Jugosławii, w pierwszych latach po przejęciu w państwie władzy przez komunistów, poddawany był gwałtownym represjom i eliminowany z życia publicznego i prywatnego obywateli. Władze bezowocnie usiłowały zmusić Kościół do zerwania więzów ze Stolicą Apostolską. Wśród aresztowanych księży i biskupów znalazł się też greckokatolicki biskup z Kryżowiec Janko Simrak, który w niedługim czasie zmarł w więzieniu²³. Pomimo stosowanych przez wiele lat represji wobec Kościoła katolickiego, nie doszło w Jugosławii do delegalizacji społeczności greckokatolickiej. Dzięki temu, po zmianie polityki religijnej władz przy końcu 1953 r., mogła ona przez następne lata prowadzić w miarę swobodną działalność.

III. PAPIEŻ JAN PAWEŁ II W OBRONIE PRZEŚLADOWANYCH KOŚCIOŁÓW WSCHODNICH (KATOLICKICH)

W latach 1989-1991, po przeszło 40 latach prześladowań, Kościoły unickie w ZSRR i krajach byłego bloku sowieckiego zostały ponownie zalegalizowane. Było to wydarzenie niezwykle. Stało się to z jednej strony

²³ B. Cywiński, *Ogniem próbowane*, s. 372.

dzięki przemianom demokratycznym w samym ZSRR i krajach bloku, a z drugiej było rezultatem wieloletnich i wytrwałych zabiegów kolejnych papieży, o ich prawną legalizację i prawo do istnienia i swobodnego działania.

W tym miejscu należy przypomnieć zdecydowane działania **pap. Piusa XII**, który powiadomiony o prześladowaniach Kościołów unickich w Związku Sowieckim i krajach satelickich wydał 23 grudnia 1945 r. encyklikę *Orientalis omnes Ecclesias*, w której ujawniał światu prześladowania jakie dotknęły głównie unitów w ZSRR a równocześnie w sposób zdecydowany stawał w ich obronie. Wprawdzie ten głos papieża nie powstrzymał procesu likwidacji unii, niemniej stanowił wyraz solidarności Kościoła Powszechnego z prześladowanymi. Tenże papież kolejny raz zabrał głos w obronie prześladowanych Kościołów unickich w Encyklice *Orientalis Ecclesias* z 15 grudnia 1952 r., w której ukazywał światu cierpienia prześladowanych „w wielu regionach”, „w krajach Wschodu”.

Podobnego typu działania podejmował **pap. Jan XXIII**. To dzięki jego interwencjom został uwolniony z łagru w lutym 1963 r. metropolita lwowski obrz. greckokatolickiego Josyf Slipyj. Poważny wkład w dzieło obrony i przywrócenia prawa do jawnego działania Kościołów unickich miał też **pap. Paweł VI**, inicjator „polityki wschodniej” Stolicy Apostolskiej.

Decydującą rolę w przywróceniu należnych praw Kościołów unickich w ZSRR, oraz w Europie Środkowej i Wschodniej, odegrał **Ojciec Święty Jan Paweł II**. Od chwili swego wyboru na Stolicę Piotrową w październiku 1978, traktował tę sprawę jako jedno z głównych zadań swego pontyfikatu (słynne wezwanie: „Otwórzcie drzwi Chrystusowi”, skierowane do świata w dniu inauguracji pontyfikatu 22 października 1978 r.). Wytrwałe i konsekwentne działania papieża w tym kierunku, podejmowane na różnych płaszczyznach, a określane jako „polityka wschodnia” papieża, po kilkunastu latach przyniosły ogromny sukces, jakim było odzyskanie wol-

ności religijnej (a także politycznej) przez katolików w krajach Europy Środkowej i Wschodniej, w tym także katolików obrządków wschodnich.

Niewątpliwie duża część działań Ojca Świętego, oraz podległych mu instytucji i osób, miała charakter poufny. Świat dowie się o nich zapewne dopiero w przyszłości. W tym artykule ograniczę się do ważniejszych i bardziej znanych, a które zawarte zostały w opublikowanych dokumentach Kościoła, podejmowanych decyzjach, lub ujawnione zostały w wystąpieniach i przemówieniach Papieża, względnie oficjalnych przedstawicieli Stolicy Apostolskiej.

Ojciec Święty Jan Paweł II od początku swego pontyfikatu podejmował liczne działania na rzecz pozbawionych praw Kościołów unickich. W swoich licznych wystąpieniach publicznych wielokrotnie dawał wyraz solidarności z ich cierpieniem, popierał ich prawo do legalnego istnienia i domagał się zdecydowanie poszanowania tego prawa przez poszczególne rządy. Szczególną okazją ku temu stawały się spotkania z przedstawicielami (przeważnie z diaspory) uciśnionych Kościołów (np. przemówienie do katolików rumuńskich obrządku wschodniego, w dniu 6 stycznia 1982, po udzieleniu sakry rumuńskiemu biskupowi Traianowi Crisanowi.

Szczególne miejsce w wystąpieniach i decyzjach papieża Jana Pawła II zajmował **Kościół greckokatolicki na Ukrainie Sowieckiej** (od Soboru Watykańskiego II zwany też Kościołem bizantyjsko-ukraińskim). Kościół ten, działający na Ukrainie w podziemiu, posiadał liczną hierarchię w diasporze. Już w 1963 metropolita Lwowa Josyf Slipyj, uwolniony po interwencji pap. Jana XXIII z zesłania, został wyniesiony do godności Arcybiskupa Większego. Natomiast 5 lutego 1980 r. pap. Jan Paweł II udzielił mu prawa zwoływania Synodu biskupów Ukraińskiego Kościoła Katolickiego (za zgodą papieża) z diaspory. Od tego czasu taki Synod zwoływany był corocznie w Rzymie. Każdego też roku papież przyjmował uczestników Synodu na specjalnej audiencji, wygłaszając przy tym okolicznościowe

przemówienie, zazwyczaj z fragmentami tekstu w języku ukraińskim.

Szczególnie silnym echem odbiło się przemówienie papieskie wygłoszone z tej okazji w 1985 a zwłaszcza w 1989 r., w którym Papież podkreślił w sposób szczególnie stanowczy prawo Ukraińskiego Kościoła katolickiego do istnienia i do pełnej wolności religijnej. Nawiązując do faktu, iż już niemal od pół wieku Kościół ten działa w podziemiu, a do Rzymu docierają coraz liczniejsze wołania o pomoc, papież wezwał władze sowieckie, aby na gruncie praw człowieka i podpisanych umów międzynarodowych uznały jak najszybciej prawa Ukraińskiego Kościoła Katolickiego greckokatolickiego do legalnego działania²⁴.

Podobnego typu zdecydowane wypowiedzi wygłaszał Papież Jan Paweł II w licznych przemówieniach i homiliach wygłaszanych do różnych wspólnot ukraińskich katolików (w tym miejscu należy przypomnieć przemówienie wygłoszone z okazji konsekracji metropolity Filadelfii, kard. Myroslava Lubacziwskiego w Rzymie w dniu 12 listopada 1979, przemówienie do wspólnot ukraińskich w Filadelfii 4 października 1979, Kurytybie 6 lipca 1980, Winnipegu 16 września 1984, czy w Buenos Aires 10 kwietnia 1987 r.²⁵

A . Obchody Tysiąclecia Chrztu Rusi Kijowskiej

Przygotowania do obchodów Millenium Chrztu Rusi rozpoczęły się już w 1979 r. i trwały 10 lat. Same obchody Milenijne miały miejsce w 1988 r. W związku z tym wydarzeniem pap. Jan Paweł II ogłosił w dniu 25 stycznia 1988 list apostolski *Euntes in mundum* a 14 lutego skierował orędzie do katolików ukraińskich *Magnum Baptismi Donum*, w którym

²⁴ Bez legalizacji wspólnoty ukraińskiej proces demokratyzacji nigdy nie będzie kompletny, "L'Osservatore Romano", R.10:1989 nr 10-11 s. 1, 14.

²⁵ Działalność Stolicy Apostolskiej na rzecz katolickiego Kościoła rytu ukraińskiego, "L'Osservatore Romano" 11(1990) nr 7-8 s. 6.

łączył się duchowo z całą wspólnotą Kościoła ukraińskiego świętującą swoje Millenium. Wyraził przy tym życzenie, by było uznane pełne prawo każdego człowieka do własnej tożsamości i wyznawania własnej wiary. Ojciec św. pisał w tym orędziu m.in.: „Przynależność do Kościoła katolickiego nie powinna być przez nikogo uważana jako nie do pogodzenia z dobrem własnej Ojczyzny ziemskiej i dziedzictwem św. Włodzimierza. Oby rzesze waszych wiernych mogły cieszyć się prawdziwą wolnością sumienia i poszanowaniem praw religijnych do oddawania publicznej czci Bogu ... we własnym obrządku i z własnymi pasterzami”²⁶.

Papież przewodniczył też centralnym obchodom Millenium Chrztu Rusi w Bazylice św. Piotra w Rzymie w dniu 10 lipca 1988. Odprawił wówczas liturgię w rycie św. Jana Chryzostoma i wygłosił przemówienie, w którym jeszcze raz nawiązał do myśli zawartych w orędziu *Magnum Baptismi Donum*.

W Polsce obchody Millenium Chrztu Rusi grekokatolików odbyły się w Częstochowie na Jasnej Górze, z udziałem kardynałów Myroslava Lubacziwskiego i Józefa Glempa. Ojciec św. przesłał z tej okazji do uczestników okolicznościowy telegram.

B. Działania na forum organizacji międzynarodowych

Duże możliwości publicznego prezentowania bolesnych spraw Kościoła dawało uczestnictwo Stolicy Apostolskiej w organizacjach międzynarodowych (m.innymi ONZ i KBWE).

W 1963 otwarte zostały Przedstawicielstwa Stolicy Apostolskiej przy ONZ w Nowym Jorku i w Genewie. Od tej pory Stolica Apostolska, przez swych reprezentantów przy tej organizacji, każdego roku występowała wobec delegatów państw całego świata w obronie prawa do wolności

²⁶Magnum Baptismi Donum nr 9.

religijnej i piętnowała przypadki jej naruszenia.

2 października 1979 r. papież Jan Paweł II, podczas wizyty w siedzibie ONZ w Nowym Jorku, wygłosił osobiście orędzie do Zgromadzenia Ogólnego ONZ w którym przypomniał między innymi, iż „Praktykowania religii ... żadna władza czysto ludzka nie może ani nakazywać ani zabraniać. Zaś ... społeczna natura człowieka wymaga, aby człowiek wewnętrzne akty religijne ujawniał na zewnątrz, aby łączył się z innymi ludźmi w dziedzinie religii, wyznawał swą religię na sposób społeczny”²⁷.

Podobne możliwości obrony praw ludzi wierzących i prześladowanych Kościołów dawał Stolicy Apostolskiej udział w **Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE)** odbywanej kolejno w Helsinkach (1975), Belgradzie (1977), Madrycie (1980-1983) i Wiedniu (1986-1989).

Zasadnicze postulaty Stolicy Apostolskiej i propozycje rozwiązań w dziedzinie wolności religijnej zawarł pap. Jan Paweł II w **Liście o wolności religijnej**, przesłanym 1 września 1980 Szefom Państw Sygnatariuszy Aktu Końcowego w Helsinkach, przed zbliżającą się Konferencją KBWE w Madrycie²⁸. W dokumencie tym papież jasno podkreślał potrzebę respektowania i ochrony, również na płaszczyźnie prawa cywilnego, podstawowych praw wolności religijnej, tak w zakresie indywidualnym, jak i wspólnotowym. W szczególności podkreślał konieczność uznania wolności wyznawania określonej wiary i przynależenia do odpowiadającej temu wspólnoty wyznaniowej, a także swobodę wspólnot wyznaniowych odnośnie do posiadania własnej wewnętrznej hierarchii, a także swobodnego wyboru swoich duchownych, według własnych norm instytucjonalnych.

²⁷ Orędzie do XXXIV Zgromadzenia Ogólnego ONZ, n. 20.

²⁸ Pap. Jan Paweł II, Dokument Stolicy Apostolskiej o wolności religijnej, "L'Osservatore Romano" 1(1980) nr 10 s.7-8.

Dokument bardzo silnie podkreślał, iż gwałcenie lub ograniczanie wolności religijnej powoduje ciężkie doświadczenia moralne i materialne, oraz cierpienia milionów osób.

W oparciu o List Ojca Świętego Delegacja Stolicy Apostolskiej, biorąca udział w poszczególnych posiedzeniach KBWE, przeprowadzała złożone i trudne negocjacje z delegacjami Związku Sowieckiego i krajów komunistycznych, w wyniku których doszło do włączenia zapisu o wolności religijnej do Aktu Końcowego w Helsinkach a następnie jego rozwinięcia w Dokumencie Końcowym na posiedzeniu w Madrycie (1983) i wreszcie do jego ostatecznego sformułowania w 1989 w Wiedniu.

Zobowiązania obligujące do poszanowania wolności religijnej były nagminnie łamane w krajach obozu sowieckiego. Stąd też, na sesji końcowej KBWE w Wiedniu, w dniu 19 stycznia 1989 r., przewodniczący delegacji Stolicy Apostolskiej **abp Angelo Sodano** z ubolewaniem stwierdził, że wprawdzie wolność religijna jest zapisana w konstytucjach niemal wszystkich państw sygnatariuszy Aktu Końcowego, ale w rzeczywistości wolność ta najczęściej jest naruszana. W związku z tym między innymi wyraził nadzieję, iż „Po Konferencji Wiedeńskiej i dzięki niej wspólnoty (katolickie rytu wschodniego w niektórych państwach członkowskich) od wielu lat zmuszane do życia w podziemiu, odzyskają należne im prawa obywatelskie”²⁹.

W Akcie Końcowym KBWE zostały zawarte w większości punkty postulowane przez Stolicę Apostolską a dotyczące także kwestii wolności katolickich Kościołów unickich³⁰.

Innym ważnym forum, gdzie papież Jan Paweł II miał możliwość

²⁹ A. Sodano, Wolność religijna: teoria, rzeczywistość, nadzieje, "L'Osservatore Romano" 10(1989) nr 1-2 s. 13.

³⁰ Abp A. Sodano, Działalność Stolicy Apostolskiej na rzecz katolickiego Kościoła rytu ukraińskiego, "L'Osservatore Romano" 11(1990) nr 7-8 s. 6.

publicznego wypowiedzania się w istotnych sprawach współczesnego świata były coroczne **spotkania z przedstawicielami państw**, akredytowanymi przy Stolicy Apostolskiej. Przy tej okazji nieustrudzenie stawał on w obronie wolności religijnej w krajach, gdzie ta wolność była gwałcona. Wystarczy w tym miejscu, gwoli przykładu, wspomnieć przemówienie Ojca Świętego, podczas spotkania z korpusem dyplomatycznym 9 stycznia 1989 r., kiedy ujął się za katolikami poddawanymi w wielu krajach szykanom za swe przekonania religijne i praktykowanie wiary. Powiedział on wówczas m.in.: „z wielu państw stale napływają apele ludzi wierzących - zwłaszcza katolików - którzy poddawani są szykanom za swe przekonania religijne i praktykowanie wiary. Nie są rzadkością ustawodawstwa, które odbierają prawo do wolności religijnej lub nadmiernie je ograniczają, co stanowi zaprzeczenie głoszonych deklaracji”. Równocześnie papież przypomniał ludziom odpowiedzialnym za los narodów, iż „nie ma pokoju bez wolności”³¹.

C. Kontakty dwustronne w ramach przygotowań do obchodów Tysiąclecia Chrztu Rusi Kijowskiej

Niezmiernie ważnym etapem na drodze do przywrócenia wolności dla Kościołów katolickich w ZSRR i krajach bloku było nawiązanie bezpośrednich kontaktów pomiędzy Stolicą Apostolską a władzami ZSRR. Doskonałą okazją do tego stał się wyjazd delegacji Stolicy Apostolskiej pod przewodnictwem **Sekretarza Stanu kard. Agostino Casarolego** na oficjalne obchody Tysiąclecia Chrztu Rusi Kijowskiej w dniach od 8-13 czerwca 1988 r. Podczas pobytu w Moskwie, 13 czerwca, kard. A. Casaroli przekazał przewodniczącemu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR Michaiłowi Gorbaczowowi osobisty list papieża Jana Pawła II oraz memorandum, które zawierało między innymi prośbę o uznanie pełnej wolności Ukrain-

³¹ Jan Paweł II, *Transcendentne podstawy godności i praw człowieka*, "L'Osservatore Romano" 10(1989) nr 1-2 s. 11-12.

skiego Kościoła greckokatolickiego³². W odpowiedzi przekazanej Ojcu Świętemu ponad rok później za pośrednictwem Jurija Karłowa 24 sierpnia 1989 r., M. Gorbaczow „nie poruszał wprawdzie w sposób konkretny spraw zawartych w memorandum, ale wspomniał o możliwości oficjalnych, bezpośrednich kontaktów mających na celu rozwiązanie problemów Kościoła katolickiego w Związku Radzieckim”³³.

List M. Gorbaczowa stanowił bardzo ważny sygnał, gdyż do tej pory papieskie memoranda, składane przy okazji spotkań z przedstawicielami władz sowieckich, pozostawały bez odpowiedzi. W tych okolicznościach już w październiku 1989 r. papież wysłał do Moskwy swego specjalnego wysłannika **abp Angelo Sodano**, który w dniach od 19 do 21 października przeprowadził rozmowy z M. Gorbaczowem, ministrem spraw zagranicznych E. Szewardnadze i z Przewodniczącym Rady do spraw Religii Jurijem Kristoradnowem. Rozmowy dotyczyły głównie sytuacji Kościoła katolickiego w ZSRR. W trakcie tych rozmów abp Angelo Sodano podniósł też zdecydowanie kwestię Ukraińskiego Kościoła Katolickiego. Otrzymał on wówczas zapewnienie, iż „Ukraiński Kościół Katolicki zostanie zalegalizowany w momencie zatwierdzenia nowej ustawy o wolności sumienia i o stowarzyszeniach religijnych”³⁴.

Dialog prowadzony pomiędzy Stolicą Apostolską a władzami Radzieckimi zaczął szybko przynosić konkretne efekty. Już w sierpniu 1987 r. około 40 tys. członków nielegalnego Kościoła greckokatolickiego na Ukrainie wysłało petycję do władz w Moskwie w sprawie legalizacji ich Kościoła, w tym - po raz pierwszy jawnie - dwu jego biskupów Pawło Wa-

³² A. Sodano, Działalność Stolicy Apostolskiej na rzecz katolickiego Kościoła rytu ukraińskiego, "L'Osservatore Romano" 11(1990) nr 7-8 s. 6.

³³ Tamże.

³⁴ Tamże.

syłyk i Sofron Dmyterko oraz około 200 księży i zakonników. Wprawdzie petycja pozostała bez odpowiedzi, niemniej był to pierwszy krok inicjujący jawną działalność podziemnego Kościoła, nie pociągający represji ze strony władz. Od 1989 Ukraiński Kościół Katolicki działał już jawnie. Nie wywoływało to represji ze strony władz państwowych. W tej sytuacji wierni i księża masowo otwierali nieczynne cerkwie, powiększając swój stan posiadania i możliwości działania³⁵.

D. Przeszkody ze strony Rosyjskiej Cerkwi prawosławnej

Rozwijająca się dość pomyślnie na płaszczyźnie dyplomatycznej sprawa legalizacji Ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego natrafiała w tym czasie na poważny opór ze strony Rosyjskiego Kościoła prawosławnego, który nie chcąc dopuścić do utraty zdobyczy wynikających z likwidacji unii w 1946 r., wyrażał w tym względzie swój zdecydowany sprzeciw tak wobec władz sowieckich, jak też wobec Stolicy Apostolskiej. Władze sowieckie ze swej strony, pragnąc uniknąć niepokoju i aktów przemocy na tle religijnym na Ukrainie, oraz napięć w relacjach z Patriarchatem Moskiewskim, sugerowały stronie katolickiej potrzebę bardziej dynamicznych kontaktów z Kościołem prawosławnym.

Propozycja Rosyjskiego Kościoła prawosławnego rozwiązania problemu, zawarta w liście Patriarchy Pimena z 16 sierpnia 1989 r., wręczonym 25 sierpnia Ojcu Świętemu przez delegację trzech metropolitów prawosławnych, była niemożliwa do przyjęcia dla strony katolickiej.

Swoje stanowisko w tej sprawie wyraził pap. Jan Paweł II w przemówieniu wygłoszonym 5 października 1989 r. do uczestników odbywającego się w Rzymie VI Synodu Biskupów Kościoła Ukraińskiego, w którym kolejny raz z całą stanowczością ujął się wobec władz państwowych i Ro-

³⁵ T.A. Olszański, Historia Ukrainy XX w., s. 271.

syjskiej Cerkwi prawosławnej za katolikami obrządku wschodniego na Ukrainie: „Niemał od pół wieku wierni i pasterze Kościoła ukraińskiego w ojczyźnie są zmuszani do łamania Chleba i rozdawania Ciała Chrystusowego potajemnie= ... Do Rzymu docierają coraz głośniejsze i coraz bardziej liczne ich wołania: =pomóżcie nam - błagają - abyśmy mogli modlić się publicznie, już nie w ukryciu, ale w kościołach, któreśmy zbudowali=, Biskup Rzymu musi słyszeć te prośby”³⁶.

Ojciec Święty zwrócił się też wtedy z gorącym apelem do zwierzchników siostrzanego Kościoła prawosławnego „żeby zechcieli przewyciężyć uprzedzenia i przyjść z pomocą znajdującym się w potrzebie braciom katolikom”, gdyż „jest to wymóg nie tylko humanitarny i moralny, ale nakaz Ewangelii”³⁷. Równocześnie wezwał władze państwowe do zaprzestania kampanii wrogości i oskarżeń wobec Katolickiego Kościoła Ukraińskiego, oraz uznania jego praw, do czego zobowiązują podpisane przez ZSRR porozumienia międzynarodowe, zwłaszcza wiedeński dokument końcowy KBWE ze stycznia 1989 r. Wskazane przez wspomniany dokument wiedeński środki promujące wolność religijną, takie jak: wolny dostęp do miejsc kultu, prawo do organizowania własnej struktury hierarchicznej, możliwość utrzymywania swobodnych kontaktów z wiernymi i ich wspólnotami tak we własnym kraju jak i poza jego granicami, powinny być, zdaniem papieża, zastosowane dla poprawy sytuacji Kościoła ukraińskiego³⁸.

Podobne stanowisko zajął papież Jan Paweł II w liście z 30 października 1989 r. zawieszonym do Moskwy 1 listopada przez kard. Wille-

³⁶ Jan Paweł II, Do uczestników VI Synodu Biskupów Katolickiego Kościoła Ukraińskiego, "L'Osservatore Romano" 10(1989) nr 10-11 s. 1, 14.

³⁷ Tamże s. 14.

³⁸ Tamże.

brandsa i abpa Cassidy'ego. Bronił w nim prawa Ukraińskiego Kościoła katolickiego do istnienia i do wolności na równi z innymi wspólnotami religijnymi w ZSRR, wzywając równocześnie Patriarchę do podjęcia starań na rzecz jego legalizacji w duchu autentycznego ekumenizmu (w tym czasie w zachodniej części Ukrainy miały miejsce liczne akty przemocy przy próbach przejmowania cerkwi przez tamtejszych katolików obrządku bizantyjskiego)³⁹.

E. Spotkanie papieża Jana Pawła II z Michaiłem Gorbaczowem

Miesiąc później, **1 grudnia 1989 r.** doszło do historycznej, przełomowej dla Kościoła katolickiego obu obrządków w ZSRR, wizyty M. Gorbaczowa w Watykanie. Ojciec Święty w prywatnej rozmowie i przemówieniu skierowanym do gościa na zakończenie spotkania, podjął raz jeszcze sprawę legalizacji Kościołów katolickich (łacińskiego, bizantyjskiego i ormiańskiego) w Związku Radzieckim, których członkowie w minionych dziesięcioleciach doświadczyli wielu cierpień z powodu swej wiary. Papież wyraził nadzieję, że dokonujące się (ostatnio) przemiany w Związku Radzieckim a także przygotowywana ustawa o wolności sumienia, zagwarantują wszystkim wierzącym możliwość pełnego korzystania z wolności religijnej i swobody praktyk religijnych⁴⁰. M. Gorbaczow ze swej strony zapewnił, że w najbliższym czasie zostanie zatwierdzona w ZSRR ustawa o wolności sumienia, która zapewni wszystkim religiom prawo do zaspokajania swoich potrzeb religijnych⁴¹.

³⁹ Komunikat o wizycie delegacji Stolicy Apostolskiej w Moskwie z 4 listopada 1989, "L'Osservatore Romano" 10(1989) nr 10-11 s. 14.

⁴⁰ Wizyta Przewodniczącego Rady Najwyższej ZSRR Michaiła Gorbaczowa w Watykanie 1 grudnia 1989. Przemówienie Jana Pawła II, "L'Osservatore Romano" 10(1989) nr 12 (bis) s. 1, 5.

⁴¹ Przemówienie Przewodniczącego Prezydium Rady Najwyższej ZSRR Michaiła Gorbaczowa, Tamże, s. 5.

F. Konflikty pomiędzy prawosławnymi a grekokatolikami

Odradzanie się jawnych struktur organizacyjnych Kościoła bizantyjsko-ukraińskiego na zachodniej Ukrainie a także zbliżający się moment jego prawnej legalizacji niosły za sobą realne niebezpieczeństwo poważnych zatargów z Kościołem prawosławnym. W tej sytuacji niezbędny był wzmożony dialog pomiędzy oboma zainteresowanymi stronami. W związku z tym, początkiem stycznia 1990 r. udała się do Moskwy specjalna delegacja Stolicy Apostolskiej, pod przewodnictwem **kard. J. Willebrandsa**, która w dniach od 12 do 17 stycznia przeprowadziła rozmowy z przedstawicielami Patriarchatu, by razem poszukiwać sposobów rozwiązania poważnych konfliktów na tle wyznaniowym i narodowościowym, narastających pomiędzy prawosławnymi i grekokatolikami na Ukrainie⁴². W trakcie trwania rozmów, w obecności delegacji papieskiej, doszło do pierwszego od 1946 r. spotkania 5 biskupów Kościoła greckokatolickiego na Ukrainie z przedstawicielami rosyjskiej Cerkwi prawosławnej⁴³. Delegaci Kościoła katolickiego i prawosławnego we wspólnym oświadczeniu uznali, że obie społeczności wyznaniowe mają prawo do tworzenia własnej organizacji i struktur kościelnych, oraz wyrażania bez przeszkód własnej wiary, zgodnie z wymogami danej religii w stosownych miejscach kultu. Po raz pierwszy więc od 1946 r. biskupi rosyjskiego Kościoła prawosławnego we wspólnym oświadczeniu uznali publicznie prawo do istnienia Ukraińskiego Kościoła obrządku greckokatolickiego.

Zapoczątkowane w styczniu w Moskwie rozmowy, dotyczące kwestii spornych, kontynuowane były od 6 do 13 marca w Kijowie. W pracach

⁴² Jan Paweł II, Modlitwa w intencji zachodniej Ukrainy 21 stycznia 1990, "L'Osservatore Romano" 11(1990) nr 1 s. 21.

⁴³ Działalność Stolicy Apostolskiej. Kronika 16. 01. 1990, "L'Osservatore Romano" 11(1990) nr 1 s. 31.

czterostronnej komisji uczestniczyli przedstawiciele Watykanu, Patriarchatu Moskiewskiego, Kościoła prawosławnego na Ukrainie, oraz Ukraińskiego Kościoła bizantyńskiego. W trakcie pobytu we Lwowie biskupi reprezentujący Stolicę Apostolską odprawili 13 marca w tamtejszym kościele Przemienienia, wraz z biskupami ukraińskimi Mszę św., w której uczestniczyło tysiące wiernych⁴⁴. Wydarzenie to ostatecznie zamknęło okres katakumb w życiu Ukraińskiego Kościoła Katolickiego.

Cierpliwie prowadzony dialog Stolicy Apostolskiej z władzami Związku Radzieckiego zaczął przynosić dalsze widoczne rezultaty. Na początku 1990 r. na Ukrainie miały miejsce ważne wydarzenia, zapowiadające rychłe odrodzenie Kościoła greckokatolickiego na tamtym terenie. 1 lutego 1990 r. władze ZSRR zwróciły temu Kościołowi katedrę w Iwano-Frankowsku (Stanisławowie), oraz klasztor Przemienienia Pańskiego na terenie tejże diecezji. We Lwowie zaś w tym samym dniu ukazał się pierwszy numer dwutygodnika Kościoła bizantyjsko - ukraińskiego „Wira Batiw” z listem bpa Wolodymyra Sterniuka.

Na znacznie większe przeszkody natrafiała natomiast sprawa rejestracji wspólnot (parafialnych) tego Kościoła. Na 700 ubiegających się władze zarejestrowały do tego czasu 20⁴⁵. Zwrot katedry unickiej św. Jura we Lwowie nastąpił kilka miesięcy później, 17 sierpnia 1990 r. Dwa dni później abp Wołodymyr Sterniuk sprawował w niej po raz pierwszy od kilku dziesiątków lat liturgię w rycie greckokatolickim.

15 marca 1990 r. doszło do nawiązania oficjalnych stosunków między Stolicą Apostolską a Związkiem Radzieckim, zgodnie z ustaleniami podjętymi podczas spotkania Ojca Świętego z M. Gorbaczowem

⁴⁴ Działalność Stolicy Apostolskiej. Kronika, "L'Osservatore Romano" 11(1990) nr 2-3 s. 31.

⁴⁵ Tamże, s. 28.

(nuncjuszem w Moskwie został abp Francisco Colasuonno, zaś 31 maja Rada Najwyższa przyjęła projekt ustawy o wolności sumienia oraz o organizacjach religijnych⁴⁶.

W kontekście tych pozytywnych zmian dokonujących się w ZSRR doszło w Rzymie, w dniach **25 i 26 czerwca 1990 r.**, do niezwykłego wydarzenia, jakim było pierwsze od 40 lat spotkanie wszystkich biskupów ukraińskiego Kościoła obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (18 biskupów z diaspory i 10 z Ukrainy) przybyłych na zaproszenie pap. Jana Pawła II⁴⁷. Zaproszenie na spotkanie do Rzymu biskupów z Ukrainy, wiązało się równocześnie z potwierdzeniem przez Ojca Świętego kanoniczności święceń biskupów konsekrowanych potajemnie w latach prześladowań. Przemawiając w imieniu zgromadzonych kard. Myrośław Lubacziwski Arcybiskup Większy Lwowa publicznie podziękował Ojcu Świętemu za nieustanne poparcie, jakiego udzielał temu Kościołowi od początku swego pontyfikatu, poparcie które umożliwiło to spotkanie w Rzymie⁴⁸.

1 października 1990 r. Rada Najwyższa ZSRR uchwaliła nową ustawę o wolności sumienia, uznającą prawo każdego do wyznawania własnej wiary, kładącą kres dyskryminacji wierzących. Otwierało to szeroko drogę wspólnotom religijnym do legalizacji przez władze państwowe i do swobodnego rozwoju.

18 listopada 1990 r. doszło w Watykanie do ponownego spotkania prezydenta Michaiła Gorbaczowa z papieżem Janem Pawłem II. I tym ra-

⁴⁶ Działalność Stolicy Apostolskiej. Kronika, "L'Osservatore Romano" 11(1990) nr 5 s. 31.

⁴⁷ Komunikat końcowy zgromadzenia biskupów Ukraińskiego Kościoła katolickiego. Watykan, 26 czerwca 1990 roku. "L'Osservatore Romano" 11(1990) nr 7-8 s. 7.

⁴⁸ Kard. M. Lubachivsky, Jesteśmy gotowi przebaczyć, zapomnieć i wejść na nową drogę, "L'Osservatore Romano" 11(1990) nr 7-8 s. 1.

zem problemy wolności religijnej w ZSRR stanowiły zasadniczy temat prowadzonych rozmów. Spotkanie w istotny sposób przybliżyło moment podjęcia przez Stolicę Apostolską zasadniczych decyzji odnośnie do Kościoła katolickiego obu obrządków w ZSRR.

16 stycznia 1991 r. zostały ogłoszone decyzje Ojca Świętego, przywracające struktury kościelne rytu łacińskiego i bizantyjsko-ukraińskiego, wieńczące długi proces walki o prawo Kościoła Katolickiego w ZSRR do istnienia i działania.

W Kościele obrządku greckokatolickiego na Ukrainie, który do niedawna istniał w ukryciu, papież Jan Paweł II zatwierdził konsekrowanych potajemnie biskupów: 3 ordynariuszy - Volodymira Sterniuka jako „locum tenens” kard. Myroslava Lubacziwskiego, arcybiskupa większego Lwowa, bpa Sofrona Dmyterkę jako ordynariusza Stanisławowa (Iwano-Frankowska), bpa Ivana Semedija jako ordynariusza Mukaczewa-Użhorodu na Zakarpaciu, oraz 7 biskupów pomocniczych - bpa Philemona Kurczabę, bpa Mychajło Sabryhę i bpa Juliana Woronowskiego na biskupów pomocniczych we Lwowie, bpa Iryneja Biłyka i bpa Pawła Wasyłyka na biskupów pomocniczych diecezji stanisławowskiej, oraz bpa Iwana Margitycza i bpa Josyfa Hołowacza na biskupów pomocniczych diecezji mukaczewsko-użhorodzkiej na Zakarpaciu⁴⁹.

Uwieńczeniem długiego procesu przywracania Kościoła bizantyjsko-ukraińskiego do legalnego działania był powrót jego zwierzchnika, kard. Mirosława Lubacziwskiego arcybiskupa większego Lwowa, na stolicę we Lwowie, co miało miejsce 30 marca 1991 r. W tym dniu kardynał przybył na Ukrainę, by w lwowskiej katedrze św. Jura zainaugurować swoje

⁴⁹ Działalność Stolicy Apostolskiej. Nominacje, "L'Osservatore Romano" 12(1991) nr 1 s. 61; Przywrócenie struktur kościelnych na Ukrainie, Tamże, 12(1991) nr 2-3 s. 29-30.

rzędy od przewodniczenia nabożeństwom Wielkiego Tygodnia⁵⁰.

G. Legalizacja Kościołów unickich w krajach Europy Środkowej

1. Polska

Przemiany w sferze politycznej, jakie nastąpiły w Polsce po wyborach z czerwca 1989 r., otworzyły drogę do przywrócenia hierarchii dla społeczności greckokatolickiej tej części dawnej unickiej diecezji przemyskiej (i Administracji Apostolskiej Łemkowszczyzny), która po II wojnie pozostała w granicach Polski. Już **20 lipca 1989 r.** pap. Jan Paweł II zamianował ks. mitrata Jana Martyniaka, dotychczasowego wikariusza generalnego dla wiernych obrządku greckokatolickiego, biskupem pomocniczym prymasa dla wiernych tego obrządku mieszkających w Polsce⁵¹.

Ostateczne uregulowanie organizacji Kościoła greckokatolickiego w Polsce nastąpiło nieco później, bo na początku 1991 r., w łączności z przywróceniem organizacji tego Kościoła na Ukrainie. Na mocy decyzji pap. Jana Pawła II, ogłoszonej 16 stycznia 1991 r., bp Jan Martyniak mianowany został ordynariuszem przemyskim⁵². W ten sposób, po 45 latach przerwy, odnowiona została unicka diecezja przemyska, obejmująca odtąd terytorium całej Polski. Należało wówczas do niej nieco ponad 110 tys.⁵³ wiernych Ukraińców i Łemków, należących do około 100 placówek duszpasterskich (8 dekanatów), obsługiwanych przez blisko 80 księży.

⁵⁰ Działalność Stolicy Apostolskiej. Kronika, "L'Osservatore Romano" 12(1991) nr 4 s. 62.

⁵¹ Działalność Stolicy Apostolskiej. Nominacje i decyzje papieskie, "L'Osservatore Romano" 10(1989) nr 7 s. 2.

⁵² 19 czerwca 1993 r. diecezja przemyska podporządkowana została bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Natomiast 30 maja 1996 r. pap. Jan Paweł II utworzył metropolię przemyską greckokatolicką, w skład której weszły: archidiecezja przemyska i nowo utworzona diecezja wrocławsko-gdańska.

⁵³ Wg. źródeł Kościoła greckokatolickiego z początku 1994 r.

2. Czechosłowacja

Historyczny przełom jaki nastąpił w ostatnich miesiącach 1989 roku w krajach Europy Środkowej i Wschodniej, pozostających dotychczas pod dominacją sowiecką, zapoczątkował w nich wielkie przeobrażenia wolnościowe. Przemiany jakie nastąpiły również w ówczesnej Czechosłowacji (tzw. „aksamitna rewolucja” wnet po kanonizacji w Rzymie Agnieszki z Pragi), przyniosły także wolność prześladowanemu przez wiele dziesiątków lat Kościołowi. W nowej sytuacji możliwa stała się obsada wakujących od wielu lat stolic biskupich obu obrządków. Stąd też już **21 grudnia 1989 r.** pap. Jan Paweł II mianował ks. Jana Hirkę, dotychczasowego (od 1969 r.) ordynariusza „ad nutum Sanctae Sedis” biskupem ordynariuszem eparchii greckokatolickiej Presov w Słowacji. Konsekrował go w Preszowie 17 lutego 1990 r. kard. Józef Tomko. Według źródeł kościelnych w 1990 Kościół greckokatolicki na Słowacji liczył ok. 500 tys. wiernych, przeważnie Słowaków, Węgrów i Ukraińców, 201 parafii, 218 księży)⁵⁴.

3. Rumunia

Obalenie dyktatury Nicolae Ceausescu w Rumunii przy końcu grudnia (22) 1989 r. otworzyło perspektywę na zmianę sytuacji także w tym kraju, a zarazem nadzieję na odzyskanie wolności przez tamtejszy Kościół katolicki obu obrządków. Już 3 stycznia 1990 r. pap. Jan Paweł II wysłał do Rumunii swojego specjalnego wysłannika abpa Francesco Colasuonno, który po przybyciu do Bukaresztu spotkał się z wiceprzewodniczącym sprawującym władzę w Rumunii Frontu Ocalenia Narodowego. W trakcie spotkania wysłannik papieski otrzymał zapewnienie, że nowe władze kierują się zasadą pełnej wolności religijnej wszystkich obywateli. Już poprzedniego dnia Rada Frontu Ocalenia Narodowego uchylila dekret z 1948

⁵⁴ Działalność Stolicy Apostolskiej. Kronika. "L'Osservatore Romano" 11(1990) nr 2-3 s. 29.

r. zakazujący sprawowania kultu w rycie greckokatolickim oraz dyspozycje dotyczące tego zakazu wydane w 1949 r. Unieważniony został też dekret z grudnia 1948 r., na podstawie którego Kościół greckokatolicki został przyłączony do Cerkwi prawosławnej⁵⁵.

W trakcie kilkudniowego pobytu abp F. Colasuonno w Rumunii doszło w mieście Alba Julia do spotkania wszystkich biskupów ordynariuszów rytu łacińskiego i greckokatolickiego (działali oni do tej pory tajnie) na pierwszej od 1950 r. plenarnej konferencji Episkopatu Rumunii. W tym czasie w Rumunii żyło około 2.8 miliona katolików obu obrządków (1.5 miliona rytu bizantyńskiego), wśród których pracowało 870 księży obrządku łacińskiego i około 450 rytu bizantyńskiego (wśród nich wielu wyświęconych potajemnie).

Wkrótce po wizycie abpa F. Colasuonno w Rumunii, bo już **14 marca 1990 r.** papież dokonał obsady wszystkich wakujących od wielu lat stolic biskupich obu obrządków w Rumunii. Spośród 12 papieskich nominatów dla Kościoła katolickiego obrządku bizantyńsko-rumuńskiego przeznaczonych było 5 biskupów. I tak: bp Alexandru Todea zamianowany został metropolitą Fagaras i Alba Julia, bp Joan Ploscaru ordynariuszem Lugoj, ks. George Gutiu ordynariuszem Cluj-Gherla, ks. Luciana Muresana ordynariuszem Maramures, ks. Vasile Hossu ordynariuszem Oradea Mare⁵⁶. Dwa miesiące później nastąpił kolejny ważny akt. 15 maja 1990 r. przywrócone zostały stosunki dyplomatyczne pomiędzy Stolicą Apostolską a Rumunią, zerwane po II wojnie przez władze komunistyczne⁵⁷.

⁵⁵ Działalność Stolicy Apostolskiej. Kronika. "L'Osservatore Romano" 11(1990) nr 1 s. 30.

⁵⁶ Działalność Stolicy Apostolskiej. Nominacje i decyzje papieskie, "L'Osservatore Romano" 11(1990) nr 2-3 s. 28.

⁵⁷ Przywrócenie stosunków dyplomatycznych pomiędzy Stolicą Apostolską i Rumunią, "L'Osservatore Romano" 11(1990) nr 5 s. 29.

Wydawało się, że po tych decyzjach rumuńskich władz państwowych z r. 1990 otworzą się przed Kościołem unickim w tym kraju drogi do odrodzenia i spokojnego rozwoju. Wydarzenia z następnych lat przyniosły poważne rozczarowanie. Kościół ten nie odzyskał zagrabionych przez Cerkiew prawosławną kościołów i mienia i nadal poddawany był rozmaitym szykanom⁵⁸.

4. Bułgaria

Przemiany demokratyzacyjne dokonały się po roku 1989 również w Bułgarii. Pociągnęło to za sobą zmianę polityki władz wobec wierzących. Kościół unicki, który podobnie jak w Polsce i Jugosławii nie był oficjalnie zdelegalizowany, odzyskał wówczas pełną swobodę działania.

ZAKOŃCZENIE

Zaskakujące przemiany, jakie dokonały się na naszych oczach w krajach Europy Środkowej i Wschodniej w latach 1989 - 1991, począwszy od Polski, poprzez Węgry, Niemcy Wschodnie, Czechosłowację, Rumunię, Bułgarię, Jugosławię, oraz w samym Związku Sowieckim (rozpad imperium), a które przyniosły długo oczekiwaną wolność polityczną i w konsekwencji religijną w tych krajach, nadal zajmują i będą w przyszłości zajmować uwagę wielu polityków, obserwatorów życia publicznego i historyków. Próbuje się dawać różne odpowiedzi na pytanie, co było najważniejszą ich przyczyną. Padają i padać będą różne wyjaśnienia i odpowiedzi. Ale już dziś wiadomo na pewno, że każda odpowiedź, która pominie osobę Ojca św. Jana Pawła II, jako jedną z głównych przyczyn sprawczych tego historycznego przełomu, będzie niepełna a wręcz zafałszowana.

⁵⁸ Pewna zmiana na lepsze nastąpiła po usunięciu od władzy postkomunistów.